

प्रकरण १- स्वरूप आणि साधने

प्रकरण 1

प्राचीन भारताच्या इतिहासाची पुरातत्त्वीय साधने

पुरातत्त्वीक साधने

प्राचीन इतिहासाच्या अभ्यासाच्या साधनांमध्ये पुरातत्त्वीय साधनांना भौतिक साधने असेही म्हणतात. प्राचीन भारतीयांनी पुरातत्त्वीय किंवा भौतिक साधनांचे प्रचंड भांडार मागे ठेवले आहे. दक्षिण भारतातील दगडी मंदिरे आणि पूर्व भारतातील विटांनी बांधलेले विहार किंवा मठ आजही प्राचीन काळातील वास्तुकलेच्या वैभवांची साक्ष देत उभे आहेत. परंतु त्यापेक्षा कितीतरी वास्तू जमिनीच्या उदरात गडप झाल्या आहेत. जिथे या वास्तू जमिनीत गाडल्या गेल्या तिथे उंचवटे तयार झाले. असे उंचवटे भारतभर विखुरलेले आहेत. यापैकी काही उंचवट्यांखाली एका संस्कृतीचे, काही उंचवट्यांखाली एकापेक्षा जास्त संस्कृतीचे तर काही उंचवट्यांखाली महत्त्वाच्या संस्कृतीचे अवशेष दडलेले आहेत. काही उंचवटे रंगीत मृद्भांड संस्कृतीचे * (रंगीत मृद् किंवा मातीच्या भांड्यांची संस्कृती), काही सातवाहन संस्कृतीचे तर काही कुशाण संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात. ज्या उंचवट्यांखाली महत्त्वाच्या संस्कृतीचे अवशेष दडले असतात तिथे इतरही संस्कृतीचे अवशेष असतात. परंतु त्या संस्कृती गौण किंवा कमी महत्त्वाच्या असतात. जे उंचवटे एका पेक्षा जास्त संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात तेथे एकाखालोखाल एक असे क्रमाने संस्कृतीचे थर आढळतात. पुष्कळदा असे थर परस्परात मिसळून गेलेले आढळतात. उंचवट्यांचे उत्खनन उभा छेद देऊन व आडवा छेद देऊन असे दोन प्रकारे केले जाते. उभा छेद एका विशिष्ट भागापुरताच मर्यादित असतो तर आडव्या छेदात संपूर्ण उंचवट्यांचेच उत्खनन केले जाते. यामुळे उत्खनन करणाऱ्या संशोधकाला उंचवट्यांखाली दडलेल्या एखाद्या संस्कृतीची संपूर्ण कल्पना येते. आज भारतात जे विविध ठिकाणी उत्खनन झाले आहे ते उभा छेद देऊन झाले आहे. असे उत्खनन एक तर तुलनात्मकदृष्ट्या कमी खर्चाचे असते शिवाय अशा उत्खननात आढळलेल्या पुरातत्त्वीय अवशेषांचा कालानुक्रम लावणे सोपे असते. आडवा छेद देऊन करण्यात येणारे उत्खनन अत्यंत खर्चिक असल्याने अशा प्रकारचे उत्खनन तुरळक स्वरूपात होते. शिवाय अशा उत्खननाचे निर्णय तत्कालीन भौतिक जीवनावर प्रकाश टाकण्यास अपुरे ठरतात. वायव्य भारत, पश्चिमउत्तर प्रदेश व राजस्थान या भागातील हवामान शुष्क असल्याने तेथील उत्खननात मिळालेले पुरातन अवशेष बरेचसे सुस्थितीत आहेत. परंतु गंगेचे खोरे, त्रिभुज प्रदेश येथील हवामानात आर्द्रतेचे प्रमाण जास्त असल्याने तेथील उत्खननात सापडलेल्या लोखंडाच्या वस्तू गंजलेल्या आहेत. शिवाय तेथील मातीचे बांधकामही सुस्थितीत नसल्याने तेथील संस्कृतीचा अभ्यास करताना अभ्यासकांसमोर अनेक अडचणी उद्भवतात. अशा उत्खननात आढळून आलेले पक्क्या विटांचे व दगडांचे बांधकाम मात्र त्या भागातील प्राचीन संस्कृतीवर पर्याप्त प्रकाश टाकतात. वायव्य भारतात जे उत्खनन झाले त्यात इ.स.पू. २५०० वर्षांच्या संस्कृतीचे अवशेष आढळून आले आहेत. गंगेच्या खोऱ्यातील उत्खननामुळे तेथील प्राचीन संस्कृतीच्या भौतिक जीवनाची कल्पना येते. या उत्खननांमुळे तत्कालीन घरांसाठी वापरण्यात आलेले साहित्य, घरांचे आकार व त्यांची रचना, वापरण्यात येणारी भांडी, अवजारे, अन्न इ.ची कल्पना येते. दक्षिण भारतातील काही भागात मृत व्यक्तीबरोबर तिची भांडी-कुंडी, अवजारे, हत्यारे व वापरवायाच्या इतर वस्तू पुरल्या जात. अशा थडग्यांभोवती मोठमोठ्या दगडांना रचून त्यांचे आवरण तयार केले जाई. अशा बांधकाम रचनेला 'महापाषाणी' (Megaliths) रचना म्हणतात. प्राचीन उंचवट्यांचे शास्त्रशुद्ध उत्खनन करण्याच्या शास्त्राला 'पुरातत्त्व विज्ञान' किंवा 'पुरातत्त्वशास्त्र' (Archaeology) म्हणतात. उत्खनात मिळालेल्या वस्तूंच्या अवशेषांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने परीक्षण केले जाते. त्यानुसार त्यांचा काळ ठरविला जातो. त्या पद्धतीला रेडियो कार्बन 'पद्धती' म्हणतात. या पद्धती मागील गृहित सूत्र असे की प्रत्येक जीवित घटकांत कार्बन असतो. जेव्हा तो जीवित घटक मृत होतो तेव्हा त्याची विशिष्ट प्रकारचा कार्बन ज्याला C14 म्हणतात, तो ग्रहण करण्याची शक्ती संपुष्टात येते. व त्या वस्तूत असलेल्या C14 च्या -हास प्रक्रियेला सुरवात होते. त्याला 'उत्सर्जन प्रक्रिया' म्हणतात. C 14 हा C12 चा रेडियोधर्मी घटक आहे. कोणत्याही जीवित घटकात C 14 आणि C12 हे समप्रमाणात असतात. C14 चा किती

Mr Vijay Pundlik Salunkhe Assistant Professor Pratap College Amalner
Ideas and Institution in Ancient India

प्रमाणात -हास झाला हे C12 चे प्रमाण किती आहे त्यावरून ठरविता येते. तसेच त्या -हास प्रक्रियेसाठी किती कालावधी लागला त्यावरून त्या वस्तूचा काळ ठरविता येतो. ज्या वस्तूत C14 चे प्रमाण कमी आढळते ती निश्चितच जास्त प्राचीन असते व ज्या वस्तूत C14 चे प्रमाण जास्त असते ती तुलनात्मकदृष्ट्या अलीकडच्या काळातील असते. एखाद्या मृत घटकातील पत्रास टक्के C14 बाहेर पडण्यास ५५६८ वर्षे लागतात. शिल्लक असलेल्या C14 वरून त्या वस्तूचे वय ठरविता येते. वनस्पतीचे अवशेष आणि परागकणांच्या पृथःकरणावरून वातावरण आणि वनस्पतीचा अभ्यास केला जातो. या अभ्यासावरून काश्मीर आणि राजस्थान या प्रदेशात इ. स. पू. ७००० ते ६००० च्या आसपास शेती होत असल्याचे दिसून येते. उत्खननात ज्या धातूंच्या शिल्पाकृती आढळून येतात त्यातील धातूंचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करून त्या कुठे प्राप्त झाल्या तसेच धातुतंत्र कसे विकसित झाले ते ठरविला जाते. प्राण्यांच्या सापडलेल्या अस्थीवरून ते प्राणी पाळीव होते का, तसेच त्यांचा कोणत्या प्रकारच्या कामासाठी उपयोग होत होता ते ठरविले जाते.

नाणी:

प्राचीन भारताच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणारी बरीच नाणी जमिनीच्या पृष्ठभागावर सापडली आहेत. उत्खननातही भरपूर नाणी आढळून आली. नाण्यांच्या अभ्यासाच्या शास्त्राला 'नाणेशास्त्र' (Numismatics) म्हणतात. प्राचीन भारतात आजच्याप्रमाणे कागदी चलन नव्हते. प्राचीन नाणी ही सुवर्ण, रजत, ताम्र व शिशापासून बनविली जात. ही नाणी बनविण्यासाठी भाजलेल्या मातीचे साचे बनविले जात. असे साचे फार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. त्यातील बहुतेक साचे कुशाण काळातील म्हणजे इ.स. च्या पहिल्या तीन शतकातील आहेत. गुप्तोत्तर काळात अशा साच्यांचा वापर जवळ जवळ संपुष्टात असलेला दिसतो. प्राचीन काळी आजच्यासारखी बँक व्यवस्था नव्हती. त्या काळातील लोक नाणी माती किंवा पितळेच्या पात्रात सुरक्षित जागी ठेवित व गरजेनुसार त्याचा वापर करीत. अशा पात्रात ठेवलेली भारतीय तसेच रोमन नाणी देशाच्या निरनिराळ्या भागात आढळून आलेली आहेत. त्यापैकी बरीचशी नाणी कोलकाता, पाटणा, लखनौ, दिल्ली, जयपूर, मुंबई, मद्रास येथील वस्तुसंग्रहालयात जपून ठेवण्यात आली आहेत. बरीचशी भारतीय नाणी नेपाळ, बांगलादेश, पाकिस्तान, अफगाणिस्तान येथील वस्तुसंग्रहालयात जपून ठेवली आहेत. इंग्रजांनी भारतावर राज्य केले असल्याने इंग्लंडमध्ये ही बरीच भारतीय नाणी खाजगी व सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयात आढळून येतात. भारतातील महत्त्वाच्या राजघराण्यांच्या नाण्यांची एक सूची तयार करण्यात येऊन ती प्रकाशित करण्यात आली आहे. भारतीय नाण्याची सूची कोलकाता व लंडनच्या वस्तुसंग्रहालयात आज उपलब्ध आहे. अगदी सुरवातीच्या भारतीय नाण्यांवर काही चिन्हे किंवा प्रतीके आढळून येतात. परंतु त्यानंतरच्या भारतीय नाण्यांवर राजांची व देवतांची नावे तसेच तारखा आढळून येतात. ज्या परिसरात ही नाणी आढळून आलीत त्यावरून त्या भागात ही नाणी व्यवहारात होती हे दिसून येते. या आढळलेल्या नाण्यांवरून अनेक राजकीय वंशावळ्यांचा तसेच उत्तर अफगाणिस्तानातून भारतात आलेल्या इंडो ग्रीकांचा इ. स. पू. दुसऱ्या व पहिल्या शतकातील इतिहास समजण्यास मदत होते. नाणी देशाच्या आर्थिक इतिहासावर पर्याप्त प्रकाश टाकतात. काही नाणी राज्यकर्त्यांच्या आदेशानुसार व्यापाऱ्यांच्या श्रेणी व सुवर्णकारांद्वारे प्रचारात आणली जात. त्यामुळे व्यापाराला चालना मिळे. सर्वात जास्त नाणी मौर्योत्तर काळातील आढळून आली आहेत. ही नाणी सुवर्ण, रजत, ब्राँझ, तांबे, शिसे व मिश्र धातूची होती. गुप्तकाळात सुवर्णाच्या नाण्यांचा वापर सर्वात जास्त होता. या सर्वांवरून मौर्योत्तर काळात व गुप्तकाळातील काही ठराविक काळात व्यापाराची अत्यंत भरभराट झाली होती हे दिसून येते. गुप्तोत्तर काळातील फार थोडी नाणी आढळून आली आहेत. त्यामुळे या काळात भारतीय व्यापाऱ्याला ओहोटी लागल्याचे दिसून येते. नाण्यांवर राजांच्या व देवतांच्या प्रतिमा तसेच निरनिराळी प्रतीके आढळून येतात. त्यावरून त्या काळातील कला व धार्मिक श्रद्धांची कल्पना येते.

आलेख:

आलेखांना नाण्यापेक्षा जास्त महत्त्व आहे. आलेखांच्या अभ्यासाला 'पुराभिलेखशास्त्र' (Epigraphy) म्हणतात. या आलेखांवरील प्राचीन लिपी व इतर उल्लेख यांच्या अभ्यासाच्या

शास्त्राला 'पुरालिपीशास्त्र' (Palaeography) म्हणतात. हे आलेख शिक्के, दगडी स्तंभ, खडक, ताम्रपट, मंदिरांच्या भिंती, विटा व प्रतिमांवर कोरलेले आढळून आले आहेत. भारतातील सर्वात प्राचीन आलेख हे दगडांवर कोरलेले आहेत. इ.स.च्या सुरवातीपासून यासाठी ताम्रपटांचा वापर होताना दिसतो. परंतु याही वेळेस दक्षिण भारतात दगडांवर आलेख कोरण्याची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात सुरू होती. दक्षिण भारतातील प्राचीन मंदिरांच्या भिंतींवर कोरलेले आलेख आजही सुस्थितीत आहेत. प्यांप्रमाणेच देशातील निरनिराळ्या वस्तुसंग्रहालयात आलेख सुरक्षित ठेवण्यात आले आहेत. सर्वात जास्त आलेख म्हैसूरच्या पुराभिलेख संग्रहालयात ठेवण्यात आले आहेत. सर्वात प्राचीन आलेख हे प्राकृत भाषेत असून ते इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील आहेत. इ.स.च्या दुसऱ्या तिसऱ्या व चौथ्या शतकात आलेखासाठी संस्कृत भाषेचा वापर फार मोठ्या प्रमाणात होऊ लागला. या काळात प्राकृत भाषेतही तुरळक प्रमाणात आलेख कोरले जात होते. इ.स.च्या ९ व्या आणि १०व्या शतकात प्रादेशिक भाषांमध्ये आलेख रचले जाऊ लागले. मौर्य, मौर्योत्तर आणि गुप्तकाळातील आलेखांची सूची तयार करण्यात येऊन प्रकाशित करण्यात आली आहे. गुप्तोत्तर काळातील आलेख मात्र शास्त्रशुद्धरीत्या सूचिबद्ध केलेले नाहीत. दक्षिण भारतातील आलेखांची स्थलानुसार सूची तयार करण्यात आली आहे. तरीही ५०,००० पेक्षा जास्त आलेख प्रकाशनाच्या प्रतीक्षेत पडून आहेत. हडप्पा किंवा सिंधू संस्कृतीची लिपी ही चित्र लिपी असून त्यात चित्रांच्या व चिन्हांच्या माध्यमातून आशय व कल्पना स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत. लिपी वाचण्यात संशोधकांना अजूनपर्यंत यश आले नाही. अशोकाचे आलेख हे ब्राह्मी लिपीत कोरलेले असून ते डावीकडून उजवीकडे लिहिण्यात आले आहेत तर त्याचे काही आलेख खरोष्टी लिपीत असून ते उजवीकडून डावीकडे लिहिण्यात आले आहेत. भारताचा वायव्य भाग वगळता ब्राह्मी लिपी संपूर्ण भारतात प्रचलित होती. आजच्या पाकिस्तान व अफगाणिस्तानात अशोकाचे आढळून आलेले आलेख ग्रीक आणि अरेमिक लिपीत कोरलेले आहेत. गुप्तकाळापर्यंत ब्राह्मी हीच भारतातील मुख्य लिपी होती. त्यामुळे इ.स. सातव्या शतकापर्यंतचे आलेख वाचण्यात पुरालिपी तज्ज्ञांना विशेष अडचणी येत नाहीत. परंतु इ.स. सातव्या शतकानंतर जे आलेख कोरले गेले त्यांच्यात प्रादेशिक लिपीचा मोठ्या प्रमाणात वापर सुरू झाल्याने त्यांचे वाचन करण्यात अनेक अडचणी येतात. सर्वात प्राचीन आलेख इ.स.पू. २५०० च्या आसपासचे असून ते हडप्पा संस्कृतीच्या मुद्रांवर आढळून येतात. आजतागायत त्यांना वाचण्यात संशोधकांना यश आलेले नाही. ज्या आलेखांचे वाचन करण्यात अभ्यासकांना यश आले आहे त्यापैकी सर्वात प्राचीन आलेख इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोकाचे आहेत. फिरोजशहा तुघलकला मेरठ आणि हरियाणात टोपरा येथे अशोकाचे स्तंभलेख मिळाले. त्याने ते दिल्ली येथे आणून ते पंडितांकडून वाचण्याचा प्रयत्न केला परंतु त्यात त्याला अपयश आले. पुढे १८ व्या शतकात ब्रिटिशांना अशोकाचे आलेख आढळलेत पण त्यांनाही ते वाचण्यात अपयश आले. इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनीतील एक सनदी नोकर जेम्स प्रिंसेप हा अशोकाच्या आलेखांचे अचूक वाचन करणारा पहिला अभ्यासक होय. आज उपलब्ध असलेल्या आलेखांचे आपण निरनिराळ्या गटात वर्गीकरण करू शकतो. काही आलेखांमध्ये प्रशासकीय अधिकारी व सर्वसामान्य जनतेसाठी राजाज्ञा व निर्णय असून त्यात सामाजिक, धार्मिक व प्रशासकीय बाबींचा समावेश आहे. इतर आलेखांमध्ये बौद्ध, जैन, वैष्णव, शैव, इ. धर्म पंथांच्या उपासकांचे भक्तीपर संदेश आहेत. ते स्तंभ, शिला, मंदिरे, प्रतिमा यावर कोरण्यात आले आहेत. काही आलेखावर शासकांच्या विजयांच्या व पराक्रमाच्या नोंदी आहेत. त्यात शासकाचे पराभव व त्यांच्या उणिवा यांचा अभाव आढळतो. समुद्रगुप्ताचा 'अलाहाबाद प्रशस्ती' याचे उत्तम उदाहरण आहे. याशिवाय काही आलेख दानपत्राच्या स्वरूपाचे आहेत. त्यात राजे, व्यापारी व कारागीर यांनी पैसा, पशू, जमिनी दान दिल्याचे उल्लेख आहेत. शासक व राजकीय प्रमुखांनी दिलेली दानपत्रत्त प्रामुख्याने तांब्याच्या पत्र्यावर कोरली असून त्या वरून तत्कालीन जमीन व्यवस्था व प्रशासन पद्धती यांचा अभ्यास करण्यास मदत होते. या दानपत्रात दान दिलेल्या जमिनी, त्यावर आकारण्यात येणारा महसूल, साधू, धर्मगुरू, मंदिरे, मठ, अधिकारी व व्यक्तींना दानात दिलेल्या जमीनी इ. चा उल्लेख आहे. ही दानपत्रत्त प्राकृत, संस्कृत, तामिळ, तेलुगू इ. भाषांत आढळून येतात.

प्राचीन भारताच्या इतिहासाची साहित्यिक साधने

लिखित साधने: इ.स.पू. २५०० च्या आसपास भारतीयांना लेखन कला अवगत असली तरी आपली सर्वात प्राचीन हस्तलिखिते इ.स. चौथ्या शतकापेक्षा जुनी नाहीत. ती प्रामुख्याने मध्य आशियात आढळून आली आहेत. भारतात आढळून आलेली हस्तलिखिते ही भूर्जपत्रे व ताड वृक्षाच्या पानांवर लिहिलेली आहेत. काही हस्तलिखिते मेंढ्यांच्या कातड्यांवर तसेच लाकडाच्या पृष्ठभागावर लिहिली आहेत. वास्तविक हे आलेखच आहेत परंतु त्यांना हस्तलिखिते म्हणतात. जेव्हा छापण्याच्या कलेचा शोध लागला नव्हता तेव्हा हस्तलिखितांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. प्राचीन संस्कृत हस्तलिखिते भारतभर आढळून आली असली तरी दक्षिण भारत, काश्मीर, नेपाळ मध्ये ती विपुल प्रमाणात आढळून आली आहेत. आज आलेख वस्तुसंग्रहालयात तर हस्तलिखिते ही वाचनालयात जतन करून ठेवण्यात आली आहेत.

वैदिक साहित्य:

बहुतेक प्राचीन भारतीय ग्रंथांचा विषय धार्मिक आहे. भारतीयांच्या प्राचीन धार्मिक साहित्यात वेद, रामायण, महाभारत, पुराणे इ. ग्रंथांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या ग्रंथांतून तत्कालीन भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर पर्याप्त प्रकाश टाकण्यात आला असला तरी त्यातील घटनांचा काळ आणि स्थळ ठरविण्यात अनेक अडचणी येतात. इ.स.पू. १५०० ते इ.स.पू. १००० हा ऋग्वेद रचनेचा काळ मानला जातो. परंतु अथर्ववेद, यजुर्वेद, ब्राह्मणे, उपनिषदे यांची रचना इ.स.पू. १००० ते इ.स.पू. ५०० या कालखंडात झाली असावी, असा विद्वानांचा कयास आहे. ऋग्वेदात प्रामुख्याने ऋचा (प्रार्थना) आहेत तर इतर वैदिक साहित्यात प्रार्थनेबरोबर, धार्मिक विधी, जादूटोणा आणि पौराणिक कथांचा अंतर्भाव आहे. उपनिषदांमध्ये तात्त्विक विषयांवर चर्चा करण्यात आली आहे. वैदिक साहित्याचे आकलन होण्यासाठी वेदांगाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

वेदांग म्हणजे वेदांची पूरक शास्त्रे होत.

१. शिक्षा: यात वेदातील ऋचांच्या उच्चारंजे नियम सांगितले आहेत.
२. कल्प: यात यज्ञाचे विधी व नियम आहेत.
३. व्याकरण: यात भाषेचे नियम आहेत.
४. निरुक्त: हे शब्दव्युत्पत्ती शास्त्र होय.
५. छंदस किंवा छंद: हे वृत्तविषयक शास्त्र आहे आणि
६. ज्योतिष : हा फल ज्योतिष ग्रंथ आहे.

यापैकी शिक्षा व कल्प ही सर्वात महत्त्वाची वेदांग मानली जातात. या सर्व विषयांच्या संदर्भात सूत्रबद्धपद्धतीने बरेच लिखाण झाले. हे सारे लिखाण गद्यात्मक होते. इ.स.पू. ४०० च्या सुमारास लिहिले गेलेले पाणीनीचे व्याकरण याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. यात व्याकरणाच्या नियमाबरोबर तत्कालीन समाज, आर्थिक जीवन व संस्कृतीवर भरपूर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. रामायण व महाभारत ही महाकाव्ये आणि महत्त्वाची पुराणे ही अंतिमतः इ.स. ४०० च्या सुमारास संकलित केली गेली. दोन महाकाव्यांपैकी महर्षी व्यास रचित 'महाभारत' या महाकाव्याची रचना अगोदर झाली. यात इ.स.पू. १० वे शतक ते इ.स. ४ थे शतक या काळातील घटनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. या महाकाव्याच्या सर्वात प्राचीन आवृत्तीत ८८०० श्लोक असून त्याचे नाव 'जय' होते. त्यात भर पडून ते २४,००० श्लोकांचे झाले. त्याला 'भारत' असे म्हणण्यात येऊ लागले. या महाकाव्याची अंतिम आवृत्ती म्हणजे 'महाभारत'. त्यात १,००,००० श्लोक आहेत. याला 'शतसहस्री संहिता' असेही म्हणतात. कौरव-पांडव संघर्ष हा या महाकाव्याचा मुख्यकथा भाग असून त्यातील वर्णनात्मक भाग उत्तर वैदिक काळाशी तर नीतिवचनाचा भाग मौर्योत्तर व गुप्तकाळाशी संबंधित

Mr Vijay Pundlik Salunkhe Assistant Professor Pratap College Amalner
Ideas and Institution in Ancient India

आहे.महर्षी वाल्मिकी रचित रामायणात मूळ ६००० श्लोक असून त्यात भर पडून ते १२,००० व अंतिमतः २४,००० श्लोकांचे झाले. रामायण हे महाकाव्य महाभारतापेक्षा जास्त एकीकृत आहे. रामायणाच्या रचनेला इ.स.पू. ५ व्या शतकात सुरवात झाली. त्यानंतर त्याचा पाच टप्प्यात विकास होत गेला. शेवटचा व पाचवा टप्पा इ.स. १२ व्या शतकात पूर्ण झाला. संपूर्ण रामायणाचा एकत्रित विचार केला तर त्याची रचना महाभारताच्या पश्चात झाल्याचे दिसून येते.वेदोत्तर काळात निरनिराळ्या धार्मिक विधी संदर्भात भरपूर साहित्य रचल्या गेले. श्रौतसूत्रात राजांनी करावयाच्या मोठ्या प्रमाणावरील यज्ञांचा तसेच पहिल्या तीन वर्णांच्या लोकांनी करावयाच्या यज्ञांचा विधी सांगितला आहे. जन्म, नामकरण, व्रतबंध किंवा मौंज, विवाह अंत्यक्रिया इ. समयी करावयाच्या विधीसंबंधी माहिती गृह्यसूत्रात सांगितली आहे. श्रौतसूत्र आणि गृह्यसूत्र यांचा रचनाकाळ इ.स. पू. ६ वे ते इ.स.पू. ३ रे शतक असा मानला जातो. शुल्व सूत्रात यज्ञकुंड, त्याची जागा, मोजमाप, बांधकाम यांचे सूक्ष्म विवेचन करण्यात आले आहे. शुल्व सूत्रही भूमिती व अंकगणिताची सुरवात मानली जाते.

पुराणे:

प्राचीन भारताचा अभ्यास करण्यासाठी पुराणे ही उत्तम साधने आहेत. त्यात प्राचीन भारतातील राजघराण्यांच्या वंशावळ्या तसेच परंपरा यांचे उल्लेख आढळतात. पुराणे १८ असून विष्णू, वायु, ब्रह्म, भागवत, मत्स्य ही प्रमुख पुराणे आहेत. याशिवाय १८ उपपुराणे आहेत.

बौद्ध साहित्य:

बौद्ध साहित्याच्या 'जातक' 'पिटक' आणि 'निकाय' या तीन शाखा आहेत. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाची शाखा म्हणजे 'त्रिपिटक'.

त्रिपिटकाचे विनय पिटक, सुत्तपिटक आणि अभिधम्मपिटक हे तीन भाग असून ते पाली भाषेत लिहिण्यात आले. त्यात बौद्ध धर्माच्या तत्त्वांची चर्चा करण्यात आली आहे. या शिवाय पाली भाषेतील ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे बौद्ध साहित्य म्हणजे 'मिलिंदपन्हा', 'दीपवंश' आणि 'महावंश' हे ग्रंथ. मिलिंदपन्हा मध्ये ग्रीक राजा मिनेण्डर (मिलिंद) आणि बौद्ध भिक्षू नागसेन यातील संवाद आहे. दीपवंश आणि महावंश या ग्रंथांची रचना सिलोनमध्ये झाली असली तरी त्यात इ.स. पू. सहाव्या ते इ.स.पू. चौथ्या शतकातील भारताच्या इतिहासाची चर्चा करण्यात आली आहे. या ग्रंथातून आपल्याला चंद्रगुप्त मौर्याचा इतिहास समजण्यास मदत होते. 'अंगुत्तर निकाय' या बौद्ध धर्माच्या महत्त्वाच्या ग्रंथात इ.स.पू. सहाव्या शतकातील भारताच्या राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाची चर्चा करण्यात आली आहे. याशिवाय अश्वघोषचे 'महाविचस्य', नागार्जुनचे 'तसहस्रिका', 'प्रज्ञापरिमित ' आणि 'माध्यमिकासूत्र', असंगचे 'महायान सूत्रालंकार' आणि वसुबंधूचे 'अभिधम्म कोश' हे महत्त्वाचे बौद्ध ग्रंथ आहेत. 'बुद्धचरित्र' आणि 'सुंदरानंद'चा लेखक अश्वघोष हा सम्राट कनिष्काचा समकालीन होता. बौद्ध साहित्यामुळे सम्राट अशोक, कनिष्क, पुष्यमित्रशुंग, चंद्रगुप्त मौर्य इ.राज्यकर्त्यांच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो.जातक कथांमधून गौतम बुद्धाच्या जन्मापूर्वीची भारतातील सामाजिक स्थिती फजण्यास मदत होते. आजतागायत ५४९ जातक कथा प्रकाशित झाल्या आहेत. त्यातून भारताच्या इ.स. पूर्व तिसऱ्या व दुसऱ्या शतकातील राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक परिस्थितीवर पर्याप्त प्रकाश पडतो.

जैन साहित्य:

जैन साहित्यात हेमचंद्र सूरीचा 'परिशिष्ट पर्व ' हा ग्रंथ मौलिक आहे. भद्रबाहूच्या लिखाणातून चंद्रगुप्त मौर्याचा इतिहास समजण्यास मदत होते. या शिवाय 'कथा कोश' 'कलीकापुराण' 'लोक विभाग' हे महत्त्वाचे ऐतिहासिक ग्रंथ आहेत. जैन धर्माचे अंग आणि उपांग हे महत्त्वाचे धार्मिक ग्रंथ असले तरी त्यातही काही महत्त्वाचे ऐतिहासिक संदर्भ आहेत. जैन वाङ्मय हे प्राकृत भाषेत असून ते अंतिमतः सहाव्या शतकात गुजराथमधील वल्लभी येथे संकलीत केले गेले. त्यावरून महावीरकालीन बिहार व पूर्व उत्तर भारताच्या राजकीय परिस्थितीवर प्रकाश पडतो.

निधर्मी साहित्यः

या कालखण्डात निधर्मी साहित्याची मोठ्या प्रमाणात रचना झाली. हे साहित्य कायदयासंबंधी असून त्याला धर्मसूत्र व स्मृतिग्रंथ म्हणतात. धर्मसूत्र, स्मृतिग्रंथ व त्यावरील टीकाग्रंथ या सर्वांना मिळून धर्मशास्त्र म्हणतात. धर्मसूत्र इ.स.पू. ५०० ते इ.स.पू. २०० या कालखण्डात संकलीत केले गेले तर महत्त्वाच्या स्मृतिग्रंथांचे संहितीकरण इ.स.च्या पहिल्या सहा शतकात झाले. यात राजा, त्याचे अधिकारी व निरनिराळ्या वर्णांच्या कर्तव्यांची चर्चा आहे. संपती, तिचा वारसा, विक्री या विषयीच्या नियमांची यात चर्चा असून चोरी, घातक हल्ला, खून, व्यभिचार इ. अपराधांसाठी करण्यात आलेल्या शिक्षेच्या तरतुदीची यात सविस्तर माहिती आहे. प्राचीन भारतात धर्मसूत्रावर लिहिण्यात आलेला अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे कौटिल्याचे अर्थशास्त्र या ग्रंथाचे १५ विभाग असून दुसरा व तिसरा विभाग सर्वात आधी रचला गेला असावा. हे दोन्ही भाग वेगवेगळ्या लेखकाची रचना असावी. या ग्रंथाचे अंतिम संकलन इ.स.च्या सुरुवातीला झाले असले तरी या ग्रंथाचा जो भाग सर्वात आधी रचला गेला, त्यात मौर्यकाळातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीची माहिती देण्यात आली आहे. प्राचीन भारतातील शासनपद्धती आणि अर्थव्यवस्था जाणून घेण्यासाठी हा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहे. भास, शूद्रक, कालिदास, बाणभट यांच्या अजरामर कलाकृतीतून ते ज्या काळात वावरत होते, त्या काळातील परिस्थितीवर उत्तम प्रकाश टाकण्यात आला आहे. कालिदास हा महान कवी व नाटककार होता. 'अभिज्ञानशाकुंतलम' हे त्याचे नाटक संस्कृत साहित्याचा मेरुमणी असून कालिदासाच्या असाधारण प्रतिभेचे ते नितांत सुंदर उदाहरण आहे. यात उत्तर व मध्य भारताच्या गुप्तकालीन सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. बाणचे 'हर्षचरित्र', बिल्हणचे 'विक्रमदेवचरित्र', चांदबरदाईचे 'पृथ्वीराजरासो' इ. चरित्रात्मक ग्रंथ व कल्हणच्या राजतरंगिणी या काश्मीरसंबंधीच्या ग्रंथावरून तत्कालीन इतिहास समजण्यास मदत होते. पाणीनीचा 'अष्टाध्यायी' हा मौर्यांच्या इतिहासाची तर पतंजलीचा 'महाभाष्य' भारतातील ग्रीक आक्रमणांची माहिती देतो. विशाखादत्तच्या 'मुद्राराक्षस' नाटकात चंद्रगुप्त मौर्यानि नंदांचा कसा नायनाट केला तर कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्र' नाटकात पुष्यमित्र आणि ग्रीक यांच्यातील युद्धांचे वर्णन आहे. कालिदासाच्या 'रघुवंशी' नाटकातील रघु हा एक तर समुद्रगुप्त किंवा चंद्रगुप्त द्वितीय असावा.

परकीयांचे इतिवृत्तः

प्राचीन भारतात ग्रीक, रोमन, चिनी लोक एक तर प्रवासी म्हणून नाही तर धर्मप्रसारक म्हणून आले. त्यांनी भारत भेटीत जे पाहिले त्याचा सविस्तर वृत्तांत लिहून ठेवला आहे. त्यामुळे अलेक्झांडरच्या भारतावरील स्वारीविषयी व त्याच्या भारतातील विजयांसाठी सर्वस्वी ग्रीक साधनांवर अवलंबून राहावे लागते. ग्रीक प्रवासी अलेक्झांडरचा समकालीन सॅण्ड्रोकोटसचा उल्लेख करतात. हा सॅण्ड्रोकोटस म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्य होय. इ.स.पू. ३२२ ही त्याची राज्यारोहण तिथी होय. ग्रीक प्रवाशांच्या या उल्लेखामुळे प्राचीन भारतीय इतिहासाचा कालानुक्रम ठरविण्यास मदत होते. मेगॅस्थिनिस हा सेल्युकस निकेटरचा चंद्रगुप्त मौर्यांच्या दरबारातील राजदूत होता. त्याने 'इंडिका' नावाचा ग्रंथ लिहिला. इंडिका आज मूळ स्वरूपात उपलब्ध नाही. परंतु ग्रीक लेखकांच्या ग्रंथांत त्याचा अधूनमधून उल्लेख येतो. निरनिराळ्या ग्रीक लेखकांच्या लिखाणातील हे उल्लेख एकत्र केले तर मौर्यकालीन प्रशासन, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती यावर भरपूर प्रकाश पडतो. इ.स. च्या पहिल्या आणि दुसऱ्या शतकातील ग्रीक आणि रोमन ग्रंथात भारतातील बंदरे आणि भारत व रोम यांच्यात चालणाऱ्या निरनिराळ्या वस्तूंच्या व्यापाराचा उल्लेख येतो. 'पेरीप्लस ऑफ दि एरिथ्रिन सी' आणि टॉलेमीच्या 'जिऑग्राफी' या ग्रीक भाषेतील ग्रंथात जी माहिती मिळते त्यावरून प्राचीन भारताच्या भूगोल व व्यापाराच्या अभ्यासास मोलाची मदत होते. पहिला ग्रंथ हा इ.स. ८० ते ११५ व दुसरा ग्रंथ इ.स. १५० च्या सुमारास लिहिला गेला. इ.स. च्या पहिल्या शतकात लिहिण्यात आलेल्या प्लिनीच्या लॅटिन भाषेतील 'नॅशरलीस हिस्टोरिया' या ग्रंथातून भारत व इटली दरम्यान चालणाऱ्या व्यापाराची माहिती मिळते. भारतात जे चिनी प्रवासी आले. त्यात फाह्यान आणि ह्यूएनत्संग यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. हे दोघेही प्रवासी बौद्ध धर्मीय असून ते भारतात बौद्ध धर्माच्या पवित्र स्थानांना भेटी देण्यासाठी तसेच बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी भारतात आले होते. त्यापैकी फाह्यान हा इ.स. च्या

*Mr Vijay Pundlik Salunkhe Assistant Professor Pratap College Amalner
Ideas and Institution in Ancient India*

पाचव्या शतकाच्या सुरवातीला तर ह्यूएनत्संग हा सातव्या शतकाच्या पहिल्या अर्धशतकाच्या दुसऱ्या चरणात आला होता. फाह्यानच्या इतिवृत्तातून गुप्तकाळातील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जीवनाची माहिती मिळते तर ह्यूएनत्संगच्या प्रवासवर्णनातून हर्षवर्धनच्या काळातील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जीवनावर प्रकाश पडतो. अशा रीतीने इतिहासाच्या निरनिराळ्या साधनांमुळे प्राचीन भारताचा इतिहास समजण्यास बरीच मदत इतिहास संशोधक व अभ्यासकांना झाली.